
PERSOONLIJKHEID EN MACHT

Ian Kershaw, *Persoonlijkheid en macht. Politieke leiders die het moderne Europa veranderden*. Vertaald door Jeske Nelissen, Amsterdam, Spectrum, 2022, 524 p., ISBN 9789000378067, €39.99

Het lijkt lang geleden, de harde aanpak van John Lewis door Louis Althusser. Lewis had in een artikel zijn visie op de geschiedenis uiteengezet, en via die eerder onbekende auteur attaqueerde Althusser het ‘theoretisch humanisme’ van Jean-Paul Sartre en diens geestverwanten. Neen, zo polemiseerde Althusser als ‘structuralist’, niet de mens maar de massa’s maken de geschiedenis. Of beter, de geschiedenis wordt niet gemaakt, ze is een proces van klassenstrijd. Dat eindeloos proces heeft geen subject. Intussen lijkt de slinger vaak omgeslagen. Een resem biografieën suggereert een heropleving van de ‘grote-mannenbenadering’, zoals Kershaw ze noemt. Kranten vervangen hun recensies door interviews, waarin het wel en wee uit het leven van de besproken auteur doorploegd en tentoongesteld wordt.

Een terugkerend probleem in de menswetenschappen luidt: hoe verhoudt zich individueel handelen tot anonieme structuren en processen? De historicus Ian Kershaw, bekend van zijn Hitlerbiografie en zijn recente overzicht van de twintigste eeuw, vertaalt de vraag als volgt: welke is de rol van persoonlijkheid in machtsprocessen? ‘Heeft hij geschiedenis gemaakt, of heeft de geschiedenis hem gemaakt?’ (407) Kershaw wil, als degelijk wetenschapper en ervaren onderzoeker, een evenwichtig antwoord geven: geen of/of, maar en/en. ‘Personalisering van de geschiedenis heeft een uiterst beperkte verklaringskracht als ze niet wordt ingebed in een diepere causale structuur.’ (21) Hij citeert een tekst van Marx uit 1852: ‘De mensen maken hun eigen geschiedenis, maar zij maken die uit vrije wil noch onder zelfgekozen omstandigheden, maar onder onmiddellijk door henzelf aangetroffen, aan hen vanuit het verleden gegeven en overgeleverde omstandigheden.’ (23) Maar toch, door de structuur van zijn boek, twaalf hoofdstukken telkens rond een Europese leider in de twintigste eeuw, laat Kershaw zien hoeveel gewicht hij toekent aan de persoonlijke inbreng van de politieke figuren. Of preciezer: aan charismatisch leiderschap, een concept dat hij aan Weber ontleent en reeds in zijn Hitlerbiografie gebruikt heeft.

Lenin kon zich in de explosieve situatie van Rusland, veroorzaakt door de versterkte tsaristische autocratie, de economische wantoestanden en de oorlogsmoeheid, opwerpen als leider van de bolsjewistische revolutionaire voorhoede. Zijn succes is mee te verklaren enerzijds door zijn politieke scherpzinnigheid, ambitie en organisatietalent, anderzijds door zijn meedogenloze aanpak van tegenstanders. Er waren ook meevallers, zoals de

toelating die hij van de Duitsers kreeg om in 1917 naar Rusland te reizen.

Mussolini leidde ruim twintig jaar een fascistische dictatuur in Italië. Hij had een grote invloed op Europa en de wereld als imperialistisch veroveraar, als bondgenoot van Duitsland en Japan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Totdat de verwoestende gevolgen van de oorlog onmiskenbaar werden, genoot hij de steun van het politieke establishment en van miljoenen Italianen. Daarbuiten was hij een icoon bij sympathisanten van het fascisme maar ook bij veel conservatieven.

Hitler was de belangrijkste aanstoker van de Tweede Wereldoorlog en verantwoordelijk voor de Holocaust. Deze staan symbool voor de verschrikkingen van de twintigste eeuw in Duitsland en het hele continent. Beide catastrofes kan men niet herleiden tot Hitlers ideeën en intenties. Toch was het onloochenbaar zijn persoonlijke drijfveer om de Duitse vernedering van de Eerste Wereldoorlog uit te wissen en de Joden te vergelden voor het kwaad waarvoor hij hen, absurd genoeg, verantwoordelijk achtte. Tijdens een complete maatschappelijke en politieke crisis stelden de Duitse elites Hitler in staat om de macht te grijpen en zijn plannen uit te voeren. Daarna was elke politieke machtsorganisatie onlosmakelijk verbonden met zijn figuur.

De belangrijkste bijdrage van Josef Stalin was ‘de opbouw van het socialisme’ in eigen land. Zijn wreedheid en paranoia leidden tot een grootscheepse terreur door middel van gevangennemen, executies, werkkampen, deportaties, politiek veroorzaakte hongersnood en een wijdverbreid klimaat van angst en wantrouwen. Stalin leidde het Rode Leger naar de overwinning op nazi-Duitsland, maar slechts nadat het zich hersteld had van de verpletterende eerste nederlagen waaraan de dictator zelf schuld had. Hij gaf ingrijpend vorm aan het naoorlogse Europa door vrijwel het hele oostelijke deel onder Sovjetheerschappij te brengen. De deling duurde tot aan het einde van de Koude Oorlog. Na zijn dood volgde de afrekening. Chroesjtsjov schreef de terreur toe aan Stalins persoonsverheerlijking, maar zo werd het stalinisme als regime, alsook de vroegere medeplichtigheid van degenen die nu Stalin afbraken, grotendeels verdoezeld. Kershaw gebruikt de term ‘cumulatieve radicalisering’ ter afweging in hoeverre Stalins optreden een tijdelijke breuk was met, dan wel een uitvloeisel van het leninisme, doorgezet tijdens de bolsjewistische revolutie en de verwoestende burgeroorlog.

De betekenis van Winston Churchill wordt sterk bepaald door zijn rol als premier in de ernstige politieke crisis toen het Duitse leger een groot deel van West-Europa onder de voet liep. Zijn persoonlijke eigenschappen, die voordien als autoritair en roekeloos overkwamen, en vaak ondoeltreffend bleken, werden tijdens die noodsituatie geapprecieerd als besluitvaardig en krachtdadig. Hij creëerde ook zelf dat beeld in zijn zesdelige oorlogsgeschiedenis. Na 1945 werd duidelijk dat Churchills optreden onderworpen was aan economische en geopolitieke factoren die hijzelf niet beheerste, maar reeds tijdens de oorlog moest hij gaandeweg de overmacht van de VS en de USSR erkennen.

Charles de Gaulle zag het als zijn persoonlijke missie om de *grandeur* van

de Franse natie en staat te herstellen. Hij speelde een beslissende rol in de bevrijding van de Duitse bezetter en later in de dekolonisatie, concreet bij het beëindigen van de uitzichtloze oorlog in Algerije. De grondwet van 1958, die aan de basis lag van de Vijfde Republiek, bestaat nog steeds. Door zijn gewoonte om naar zichzelf te verwijzen als generaal De Gaulle, creëerde hij een afstand tussen de mens en het historisch personage, dat uitgroeide tot een mythe.

Konrad Adenauer kreeg waarden als plichtsbesef, hard werken, betrouwbaarheid en dienstbaarheid aan de gemeenschap mee vanuit zijn katholieke opvoeding. Zijn politieke visie ontleende hij aan de opvattingen van de Rijnlandse middenklasse en de sociale leer van de Kerk. Hij beschouwde het misdadige nationaal-socialisme en het goddeloze communisme als zijn aartsvijanden. Zijn autoritair maar tactisch leiderschap werd sterk bepaald door de kritieke situatie van de verwoeste en bezette Bondsrepubliek na 1945 en door de conflicten en gevaren van de Koude Oorlog. Hij gaf aan economische samenwerking, militaire alliantie en politieke integratie met het Westen, in dienst van welvaart en veiligheid, de voorrang boven de afrekening met het naziverleden, maar ook boven de snelle eenmaking van Duitsland.

Hoort Franco thuis in de rij van grote persoonlijkheden? Kershaw betoogt dat de caudillo met zijn militaire kwaliteiten, maar zonder politieke ervaring, profiteerde van de sociale en politieke wantoestanden, en de daaruit voortkomende ideologische conflicten tijdens de Tweede Republiek. Zo kon hij de absolute macht grijpen en zijn 'goddelijke missie' voor Spanje uitvoeren. Zijn macht werd echter beperkt door niet-persoonlijke factoren. Franco's beslissing om neutraal te blijven in de oorlog werd gedictieerd door de economische en militaire zwakte van het land. Toen de dictatuur door de Europese ontwikkelingen een anachronisme geworden was, kon ze de leider zelf niet overleven.

De sterke machtsopbouw van Josip Tito was mogelijk door zijn organsiatietalent en karakterhardheid bij zijn strakke uitbouw van de partij, het bikkelharde verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, en daarna het samenhouden van de Joegoslavische eenpartijstaat en standhouden tegen de druk vanwege Moskou. Zijn cruciale betekenis blijkt uit het tragische ineenstorten van de federatie na zijn dood ten gevolge van nationalistische en etnische conflicten.

Margaret Thatcher is de enige vrouw in deze wittemannenwereld. Haar leiderschap resulteerde uit de structurele problemen die het Verenigd Koninkrijk teisterden: slechte arbeidsverhoudingen en lage investeringen die verhevigd werden door de oliecrisis, de hoge inflatie en de werkloosheid, de dure import en het oplopend overheidstekort. De economische en politieke crisis werd gepercipieerd als een maatschappelijke en culturele crisis. Thatcher typeerde zichzelf als 'the iron lady'. Zij dreef mee op de internationale monetaristische golf, maar haar snelle geest, scherpte in het debat en afkeer van compromissen, samen met haar gehechtheid aan traditionele waarden typeerden haar persoonlijke regeerstijl. De maatschappelijke transformatie verliep daardoor abrupter en conflictueuzer dan in andere landen. Thatcher speelde een centrale rol in de

confrontatie met de vakbonden. Zij maakte gebruik van de Falklandoorlog om haar macht in stand te houden.

Michail Gorbatsjov bracht, eerst als secretaris-generaal van de Communistische Partij en later als president, het uiteenvallen van de Sovjet-Unie op gang. Deze kampte met een grondige structurele economische en politieke crisis. Met zijn *perestrojka* (hervorming) en *glasnost* (openheid) wilde Gorbatsjov het systeem van binnenuit veranderen, maar hij miste volgens Kershaw een coherente strategie. Uiteindelijk verloor de leider zijn greep op de gebeurtenissen en de veranderingen mondten uit in een systeemcrisis. In het Westen werd hij gevierd om het beëindigen van de Koude Oorlog. De burgers van Midden-Europa waardeerden hem als degene die hen toeliet zich te bevrijden van meer dan veertig jaar Sovetoverheersing. Toen hij in 1991 zijn functies neerlegde, werd hij echter in Rusland gezien als degene die de Sovjet-Unie verarmd en vooral vernederd had. Die beeldvorming wordt thans door Poetin handig gespeeld.

De laatste case ontstond als enige niet in een bepaalde crisis. Helmut Kohl werd Duits bondskanselier in de nasleep van de economische problemen als gevolg van de oliecrisis, maar in omstandigheden van relatieve politieke stabiliteit en welvaart. Hij was de architect van het verenigde Duitsland en de stuwende kracht achter de Europese integratie dankzij zijn energie, zijn organisatietalent in het opbouwen van netwerken en de samenwerking met zijn coalitiepartners, zijn aanvoelen van de publieke opinie, zijn internationale contacten (vooral met Mitterrand, Bush en Gorbatsjov), zijn typische leiderschapstijl. 'De reus' was saai, autoritair en minzaam, ook soms onhandig. Zijn optreden valt uiteraard niet te begrijpen los van de ingrijpende omwentelingen in Europa.

De keuze is uiteraard niet dwingend. François Mitterrand noch Angela Merkel bv. krijgen een hoofdstuk. Hij sluit elke bespreking af met een inschatting van de erfenis van de besproken figuur. Dit zijn de interessanste stukken van het boek.

Kan men uit deze cases algemene besluiten trekken m.b.t. persoonlijk leiderschap? Kershaw formuleert in de inleiding zeven hypotheses. In de conclusie worden ze deels bevestigd en deels genuanceerd. Daarbij komt vooral het verschil tussen crisis- en normale periodes, en tussen dictatoriale en democratische bestuursvormen naar voor. De stellingen luiden als volgt: 1. De ruimte voor individuele impact is maximaal tijdens of na grote politieke woelingen, wanneer bestaande bestuursstructuren ineenstorten of vernietigd worden. 2. Het bewust nastreven van duidelijke doelen en ideologische vasthoudendheid, gecombineerd met tactisch inzicht, stellen een individu in staat op te vallen en volgers te krijgen. 3. De uitoefening en mate van persoonlijke macht worden sterk bepaald door de omstandigheden van de machtsovername en de eerste fase van consolidering. 4. Machtsconcentratie vergroot de potentiële impact van een individu, doch vaak met negatieve en soms rampzalige gevolgen. 5. Oorlog faciliteert autoritair leiderschap, maar confronteert tegelijk politieke leiders met de grenzen van de macht. 6. De macht en manoeuvreerruimte van de

leider hangen sterk af van een bestuursapparaat en de steun, vooral in de secundaire machtskanalen maar ook bij het brede publiek. 7. Democratisch bestuur vormt de grootste beperking voor de handelingsvrijheid en ruimte van het individu om historische verandering te bewerkstelligen.

Valt er uit deze revue ook iets te leren? Kan de historicus lessen geven voor de toekomst? Kershaw is heel voorzichtig. Hij erkent: 'Ik zou "charismatische" persoonlijkheden het liefst helemaal vermijden ten gunste van minder kleurrijke leiders die in staat zijn tot competent, doeltreffend bestuur op basis van gezamenlijk overleg en gegronde, rationele beslissingen gericht op het verbeteren van het leven van alle burgers. Maar dat is waarschijnlijk een definitie van een utopie.' (13)

Rob DEVOS (Brugge)

WAT LEERT DE LEZER?

Leen Verheyen, *Wat de lezer leert: filosofen over het nut van literatuur*. Borgerhout, Uitgeverij Letterwerk, 2019, 64 p., ISBN 9789082894226, €14.99

De dalende interesse in lezen en literatuur is een gekend fenomeen. Nu de beeldcultuur haar plaats op de troon quasi permanent heeft ingenomen, kunnen we ons afvragen welke rol het lezen van literatuur nog heeft in onze samenleving. Is er überhaupt een rol toe te kennen? Heeft lezen, zoals sommigen beweren, een positief effect op de lezer? Filosofe en schrijfster Leen Verheyen gaat in op deze en andere vragen in haar essay *Wat de lezer leert: filosofen over het nut van literatuur*. In niet meer dan 60 pagina's formuleert ze haar gedachten en actuele discussiepunten binnen de literatuurfilosofie over welke invloed literatuur al dan niet kan hebben op haar lezers. Met andere woorden, wat *doet* literatuur – of wat *kan* het doen – met de lezer? Het boekje behoort tot de Questa-reeks van uitgeverij Letterwerk, waar verschillende thema's en vragen aan bod komen, zoals *Hoe luidt de stilte?* (Virginie Platteau, 2021), *Liefde en revolutie* (Lotte Spreuwenberg, 2021) en *Wat is sexy?* (Hans Maes, 2019).

De eerste paragrafen van het boek duiden meteen op het maatschappelijk belang dat de samenleving blijkbaar toch nog steeds toekent aan literatuur. Verheyen haalt voorbeelden aan uit de actualiteit, waarbij rechters het lezen van